

تحلیل محتوای دعای هفتم صحیفه سجادیه

فاطمه علایی رحمانی^۱ - نسرين وجدانی^۲ - فرشته معتمد لنگرودی^۳

چکیده

دعای هفتم صحیفه سجادیه از جمله ادعیه توصیه شده در مواقع اندوه و بروز دشواری‌های طاققت فرساست. یکی از مهم‌ترین سؤالات درباره این دعا، کشف مضامین اصلی و هدف امام سجاد علیه السلام از بیان آن است. در پژوهش حاضر کوشیده شده با استفاده از روش تحلیل محتوا و استخراج مقوله‌های موجود در دعای یادشده، شیوه مواجهه صحیح انسان با بلاها و آداب دعا به درگاه خداوند در این شرایط شناسایی شود. یافته‌ها نشان‌دهنده آن است که امام عارفان علیهم السلام در این دعا در پی ترسیم ادب گفتاری انسان در هنگام نزول بلا و سختی در برابر خداوند متعال است. در این ترسیم، امام علیه السلام با اذعان به تأثیر قدرت و اراده پروردگار در جاری شدن همه امور و - از جمله پیدایش سختی‌ها - به بیان قدرت پروردگار متعال در حل گرفتاری‌ها به‌عنوان یگانه قدرت مؤثر در عالم هستی پرداخته است. جهت‌گیری عمده فرازهای دعای هفتم با تبیین قدرت، اراده و مشیت پروردگار در همه امور توحیدی است. همچنین اقامه برهان فراموش کردن غیر خدا در سختی‌ها در این دعا نمایان است.

کلیدواژه‌ها: امام سجاد علیه السلام، دعای هفتم صحیفه، رفع گرفتاری‌ها، نزول سختی‌ها، قدرت خداوند.

۱. دانشیار قرآن و حدیث، دانشگاه الزهرا علیها السلام (نویسنده مسئول). f.alaaee@alzahra.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهرا علیها السلام. N.vejdani@alzahra.ac.ir

۳. پژوهشگر پسادکتری، دانشگاه الزهرا علیها السلام. f.motamad@alzahra.ac.ir

۱. بیان مسئله

صحیفه سجادیه شامل دعاهای امام سجاد علیه السلام با مضامینی بلند است که بررسی دقیق تر محتوای آن، افزون بر بُعد معرفت بخشی، سبب توجه و استمداد از ابعاد کارکردگرایانه مضامین این صحیفه در فرازونشیب های زندگی بشر خواهد بود. از جمله واقعیت های انکارناپذیر در زندگی انسان، رویارویی با مصائب و سختی های طاقت فرسا و پیش بینی ناپذیر است. یادآوری ضعف انسان در رفع مطلوب و همه جانبه مشکلات خویش و استمداد از یگانه قادر متعال در حلّ سختی ها نقطه عطفی برای رسیدن به آرامش حقیقی خواهد بود. در دعای هفتم صحیفه سجادیه نیز که دعای آن حضرت در هنگام رخ دادن دشواری های طاقت فرسا یا نزول بلاهای سخت و زمانی که حزن و اندوهی به ایشان دست می داد، معرفی شده است، امام علیه السلام به زیبایی تمام عقاید و باورهایی مهم را مرور کرده و انسان را به حقیقت توحید ناب رسانده و در ضمن توجه به این حقیقت، راه حل مشکلات را پیش روی انسان نهاده است.

کاربست روش تحلیل متن مناسب در رجوع به منابع دینی ای مانند ادعیه صحیفه سجادیه از لوازم کشف دیدگاه امام عارفان علیهم السلام از خلال این دعاهاست. از این رو، این پژوهش با روش تحلیل محتوا و ضمن بررسی کمی و کیفی مضامین دعای هفتم صحیفه سجادیه، در پی دستیابی به دیدگاه امام سجاد علیه السلام و مبانی نظری ایشان درباره نحوه مواجهه صحیح انسان با نزول بلاها و سختی هاست. روش تحلیل محتوا به عنوان روشی علمی برای تفسیر متن، از جمله روش های تحقیق میان رشته ای است که در حوزه علوم انسانی مورد توجه محققان قرار گرفته و می تواند به عنوان ابزاری جدید، نصوص دینی را تحلیل کرده و مفاهیم آن ها را شناسایی کند.

سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که مضامین دعای هفتم صحیفه سجادیه بر اساس روش تحلیل محتوا چیست و شیوه مواجهه صحیح انسان با بلاها و آداب دعا به درگاه خداوند در این شرایط چگونه ترسیم شده است؟

پیش از پرداختن به سؤال پیش گفته ضروری است به اجمال به جایگاه مهم ادعیه

صحیفه سجادیه در متون روایی پرداخته شود. صحیفه سجادیه مجموعه‌ای از ادعیه و مناجات مأثور از امام سجّاد علیه السلام است که به نام صحیفه کامله سجادیه معروف شده است. اطلاق «الکامله» برای صحیفه بدین معناست که ادعیه آن برای حوایج دنیا و آخرت بسنده و مضامین آن کامل است یا آنکه همه ویژگی‌های شیوه صحیح دعا کردن در آن وجود دارد (عمادی حائری، بی تا: ۲۹/۳۹۲). این کتاب پس از قرآن کریم و نهج البلاغه، بزرگ‌ترین و غنی‌ترین گنجینه حقایق و معارف الهی به شمار می‌رود (رنجبر، ۱۳۸۱: ۴۶). صحیفه سجادیه به انجیل اهل بیت علیهم السلام، زبور آل محمد صلی الله علیه و آله و أخت القرآن معروف است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۱۵: ۱۵/۱۸). این صحیفه هرچند در قالب دعا و نیایش در دوره ستم اموی تنظیم شده است، افزون بر ظاهر و باطن دعایی آن، منبعی قابل استناد در معارف دینی و متن متقن علمی، عرفانی، اجتماعی، اخلاقی و... نیز شمرده می‌شود. با توجه به غنای محتوایی این اثر ارزشمند تاکنون فرهنگ‌نامه‌های موضوعی، ترجمه‌ها و شروح متعددی بر آن نوشته شده است (بهاردوست، ۱۳۸۸: ۳۰). مرحوم آقابزرگ طهرانی نیز قریب به پنجاه شرح غیر از ترجمه‌ها برای صحیفه سجادیه ذکر کرده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۱۵: ۱۳/۳۴۵).

گفتنی است از آنجا که هدف پژوهش حاضر استخراج مضامین اصلی از دعای هفتم و تحلیل آن‌هاست، از تحلیل سندی دعا صرف نظر شده است.

۲. پیشینه پژوهش

شارحان مختلفی دعای هفتم صحیفه سجادیه را شرح و تفسیر کرده‌اند و تاکنون تلاش‌هایی برای تحلیل و تفسیر آن با روش تحلیلی و توصیفی صورت گرفته است. فتاحی‌زاده و دیگران (۱۳۹۶) در مقاله «بازخوانشی از اقتباس‌های قرآنی در صحیفه سجادیه (مطالعه موردی دعای اول تا هفتم)» برای تبیین تعامل دعا‌های صحیفه سجادیه با قرآن کریم به گونه‌شناسی اقتباس‌های قرآنی در هفت دعای نخست صحیفه پرداخته‌اند. عباسی (۱۳۹۸) در مقاله «تصویرآفرینی منسجم و یکپارچه در دعای هفتم

صحیفه سجادیه» به تبیین شیوه تصویرآفرینی به عنوان شیوه‌ای بلاغی برای بیان مطالب در این دعا پرداخته است. دلیری (۱۳۹۹) در پژوهش «شیوه‌های مواجهه با حوادث و بلاها در سخن و سیره امام سجاد (علیه السلام) راهکارهای مواجهه با سختی‌ها را در سیره و کلام امام عارفان (علیه السلام) بیان کرده و یکی از آن راهکارها را ملازمت بردعای هفتم صحیفه سجادیه دانسته و در یک صفحه این دعا را معرفی کرده است. پژوهش دیگر پایان‌نامه «بررسی راهکارهای برخورد با بلاها و سختی‌ها در دعای هفتم صحیفه سجادیه به روش تحلیل محتوا» است که به همت محسن آزادی آبی بیگلور و راهنمایی زهرا خیرالهی در دانشگاه پیام نور، در سال ۱۴۰۰ به انجام رسیده است. به رغم قید شدن روش تحلیل محتوا در عنوان پژوهش یادشده، در عمل، از این روش استفاده نشده و تنها ترجمه دعا و برخی از مضامین آن ارائه شده است. اوسط خانجانی و رضایی (۱۴۰۱) نیز در مقاله «جلوه‌های بلاغت و زیبایی در دعای هفتم صحیفه سجادیه» آرایه‌های لفظی و معنوی این دعا را بررسی کرده‌اند. همچنین عرب بافرانی و محمدیان (۱۴۰۱) در مقاله «گفتمان عاطفی در دعای هفتم صحیفه سجادیه» با تکیه بر الگوی گفتمان عاطفی به خوانش عاطفی این دعا پرداخته‌اند.

بررسی پژوهش‌های انجام‌شده درباره دعای هفتم نشان می‌دهد که این دعا بیشتر از نظر ادبی و بلاغی بررسی شده و تاکنون کسی به تحلیل محتوا و کشف غرض اصلی آن نپرداخته است. از این رو در پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیل محتوا به مثابه روشی مناسب برای تحلیل متن، به تبیین مقوله‌های مهم این دعا پرداخته و کوشیده شده است که شیوه مواجهه انسان با بلاها از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) مشخص شود.

۳. روش پژوهش

روش تحلیل محتوا عبارت است از: فن پژوهش عینی، منظم، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا. تفکر بنیادی تحلیل محتوا نیز عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن برحسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند)

در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند (باردن، ۱۳۷۵: ۲۹). دو ویژگی عینی و منظم بودن که در تعریف پیش‌گفته بیان شده، از شرایط اساسی روش تحلیل محتواست. به‌وسیله این دو ویژگی این امکان فراهم می‌شود که تحلیل محتوا قابلیت تکرارپذیری پیدا کند؛ به این معنا که اگر پژوهشگر دیگری با همین روش، داده‌های مدنظر را بررسی کند، به نتیجه‌ای مشابه دست می‌یابد. این فرایند مستلزم داشتن قواعدی صریح و روشن است که در تمام موارد قابل اجرا باشند. با استفاده از روش تحلیل محتوا می‌توان به پژوهش در اسناد و پیام‌های ارتباطی از جمله: کتاب، مجله، روزنامه و غیره پرداخت (ازکیا و دربان آستانه، ۱۳۸۹: ۳۸۹-۳۹۰). بدین سان، تحلیل محتوا از جمله روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای است که می‌تواند پس از بومی‌سازی فنون اجرای آن، به تحلیل نصوص دینی و کشف محتوای آن‌ها بپردازد (عترت دوست، ۱۳۹۸: ۲۹۸).

تحلیل محتوا به دو روش تحلیل محتوای مبتنی بر کمیت داده‌ها و مبتنی بر کیفیت تفکیک می‌شود. مراد از تحلیل کمی عبارت است از بررسی فراوانی کلیدواژگان، مضامین اصلی، فرعی و جهت‌گیری‌ها که راه را برای تحلیل کیفی هموار می‌سازد. در تحلیل کمی، پژوهشگر به مقوله‌هایی که به عنوان نماد هستند، توجه دارد و آن‌ها را برمی‌گزیند؛ اما در تحلیل کیفی، محتوای داده‌های متن که در روش کمی طبقه‌بندی و کدگذاری شده است، تفسیر می‌شود (هولستی، ۱۳۷۸: ۱۴). به این ترتیب، تحلیل محتوا از فنون تحقیق است که در آن محورهای خطوط اصلی محتوا شناخته و برجسته می‌شود.

در پژوهش حاضر، تحلیل دعای هفتم با استفاده از روش تحلیل محتوا بر مبنای واحد جملات، به صورت کمی و کیفی انجام شده؛ از این رو با توجه به واحد تقطیع پژوهش، نخستین گام در تحلیل، تفکیک متن به صورت جمله بوده است. در مرحله بعد، جملات تقطیع شده در جدول محتوا درج شده، سپس مفاهیم مستخرج از هر جمله در قالب گزاره‌هایی به عنوان جهت‌گیری، مضمون اصلی و فرعی روبه‌روی آن قرار گرفته و کدگذاری شده است. پس از آن، تحلیل محتوای کمی بر مبنای اطلاعات استخراج شده از جدول تحلیل محتوا صورت گرفته و نتایج حاصل از تحلیل محتوای کمی، راه ورود به

تحلیل کیفی را ایجاد کرده است؛ ازاین رو در تحلیل کیفی، محتوای داده‌های متن که در روش کمی طبقه‌بندی و کدگذاری شده، تفسیر و تحلیل شده که در این مرحله قدرت استدلال محقق جایگاه ویژه‌ای دارد.

۴. معرفی دعای هفتم صحیفه سجادیه

در عنوان توضیحی این دعا چنین آمده است: «وَكَانَ مِنْ دُعَائِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِذَا عَرَضَتْ لَهُ مُهِمَّةٌ أَوْ نَزَلَتْ بِهِ مِلْمَةٌ وَعِنْدَ الْكَرْبِ». در این توضیح کوتاه، سه واژه کلیدی به چشم می‌خورد: مهمّته، ملّمته و کرب. واژه «مهمّته» به معنای شدائد است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳/ ۳۵۷؛ مدنی شیرازی، ۱۴۰۹: ۲/ ۳۰۷). ابن منظور قید سوزاننده را نیز به آن افزوده است: «المُهِمَّاتُ مِنَ الْأُمُورِ: الشَّدَائِدُ الْمُحْرِقَةُ»؛ ازاین رو مهمات امور؛ یعنی سختی‌های سوزاننده (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۲/ ۶۲۰). همچنین به معنای فتنه‌ها و آشوب‌هایی که مردم را تکان دهد و یا آنچه انسان از آن کراهت دارد و بر او سخت باشد نیز آمده است (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۵/ ۴۳). بنابراین مهمات امور، کارهای سخت و طاقت‌فرساست که موجبات سلب طاقت انسان را فراهم می‌آورد.

«ملّمته» نیز تقریباً در معنای «مهمّته» به کار رفته است: «النازلة الشديدة من شدائد الدهر و نوازل الدنيا» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۲/ ۵۵۰). در فرهنگ‌های معاصر نیز «ملّمته» به معنای مصیبه، نازله و نائبة آمده است (صینی، بی‌تا: ۱۰۴)؛ بنابراین امور «ملّمته» اموری ناخوشایند و ناگوار است. «کرب» نیز به معنای غم، حزن و اندوه است (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۰/ ۱۱۷).

دعای هفتم صحیفه امام سجاد علیه السلام به عنوان دعای آن حضرت در هنگامی که دشواری طاقت‌فرسایی برای ایشان رخ می‌داده یا بلای سختی نازل می‌شده و زمانی که حزن و اندوهی به ایشان دست می‌داده، معرفی شده است. این دعا بیانگر وضع روحی بنده مخلص خداوند است در هنگامی که دچار بلا و گرفتاری و ناملایمات زندگی می‌شود (ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۹۰: ۲/ ۴۲۵). سراسر دعا تصویر فردی را نشان می‌دهد

که به علت شرایط خود، مشغول تضرع به درگاه الهی است و از خداوند گشایش دردها و برطرف شدن مصائب را تمنا می‌کند (عباسی، ۱۳۹۸: ۸۵).

این دعا ده فراز دارد و از نظر محتوا از دو بخش کلی تشکیل شده است: بخش نخست با ثنای خداوند و تبیین قدرت بی‌انتهای او در حلّ سختی‌ها آغاز می‌شود که خود یکی از آداب دعاست. بخش دوم، حاجت و عرض حال به درگاه خداوند است؛ اینکه ناتوانی و ضعف انسان به گونه‌ای است که بلا و سختی پیش آمده را تنها خداوند می‌تواند از او برطرف کند.

۵. تحلیل محتوای دعای هفتم صحیفه سجادیه

چنان‌که در روش پژوهش بیان شد، در این بخش، نخست متن دعا به صورت تقطیع شده در جدول تحلیل محتوا درج شده که نشان‌دهنده مضامین اصلی و موضوعات فرعی دعاست. این دعا در مجموع به یازده واحد متن، تقطیع شده و ۵۶ مضمون فرعی از آن برداشت شده که هر مضمون با کد نشان داده شده است:

کد	موضوعات فرعی	موضوع اصلی	جهت‌گیری	متن	ردیف
D1	خداوند متعال گشاینده گره ناگواری‌ها	توجه به قدرت الهی	اوصاف الهی	يَا مَنْ نُحَلُّ بِهِ عَقْدُ الْمَكَارِهِ وَيَا مَنْ يُفْتَأُ بِهِ حَدُّ الشَّدَائِدِ وَيَا مَنْ يُلْتَمَسُ مِنْهُ الْمَخْرَجُ إِلَى رَوْحِ الْفَرَجِ؛ ای آنکه گره‌های امور	۱
D2	خداوند متعال فروشناننده تندی سختی‌ها	در حلّ سختی‌ها		رنج‌آور به وسیله او گشوده می‌شود و ای آنکه تندی و تیزی	
D3	اظهار قدرت لایزال الهی در برابر سختی‌ها				

D4	با لطف الهی محنت ها و سختی ها هموار می شود			سختی ها به عنایت او فرو می نشینند و ای آنکه بیرون آمدن از تنگی و فشار و قرار گرفتن در راحتی گشایش و رهایی از غم و اندوه، از او خواسته می شود.	
D5	التماس از درگاه الهی برای خروج از مشکلات				
D6	اظهار امیدواری برای حل مشکلات				
D7	قدرت الهی مافوق همه سختی ها	توجه به	اوصاف	ذَلَّتْ لِقُدْرَتِكَ الصَّعَابَ وَ تَسَبَّيْتُ بِلُطْفِكَ الْأَشْيَاءَ وَ جَرَى بِقُدْرَتِكَ الْقَضَاءَ وَ مَضْتُ عَلَى إِرَادَتِكَ الْأَشْيَاءَ؛	۲
D8	آسان شدن سختی ها به قدرت الهی	قدرت الهی در حل سختی ها	الهی		
D9	فراهم آمدن اسباب به لطف پروردگار	و توجه به نقش لطف و		دشواری ها در برابر قدرت آسان گردد و وسایل زندگی و اسباب حیات به لطف فراهم آید و فرمان و حکم به نیرویت جریان یابد و همه چیز بر اساس اراده ات می گذرد.	
D10	لطف الهی سبب همه خیرات	قدرت و اراده پروردگار در			
D11	حقیر بودن سختی ها در برابر قدرت الهی	جاری شدن همه امور			
D12	بیان قدرت و عظمت و اراده الهی در عالم هستی				
D13	تسلیم بودن همه				

	اشیا در برابر خواست پروردگار				
D14	لزوم توجه به حتمی بودن نظام موجود				
D15	اراده الهی حاکم بر تمام نظام هستی				
D16	فرمان بری همه موجودات از خداوند	توجه به اراده الهی	اوصاف الهی	فَهِيَ بِمَشِيَّتِكَ دُونَ قَوْلِكَ مُؤْتَمِرَةٌ وَ بِإِزَادَتِكَ دُونَ نَهْيِكَ مُنْزَجِرَةٌ؛ پس همه موجودات به خواست تو، بی آنکه فرمان کلامی دهی، فرمان برند و به اراده‌ات، بی آنکه با گفتار نهی کنی، از کار باز ایستند.	۳
D17	اشیا به محض خواست و اراده الهی فرمان بردارند				
D18	اشیا صرفاً با اراده پروردگار و بدون نهی الهی باز می‌ایستند				
D19	پناهندگی به خداوند در حل مشکلات و دفع بلاها	توجه به قدرت الهی در حل سختی‌ها	اوصاف الهی	أَنْتَ الْمَدْعُورُ لِلْمُهَمَّاتِ وَ أَنْتَ الْمَفْزَعُ فِي الْمَلِمَّاتِ لَا يَنْدَفِعُ مِنْهَا إِلَّا مَا دَفَعْتَ، وَ لَا يُنْكَشِفُ مِنْهَا إِلَّا مَا كَشَفْتَ؛ تنها تورا در دشواری‌ها می‌خوانند و در بلاهای	۴
D20	خداوند تنها پناهگاه در مهمات زندگی و پیشامدهای دردناک				

D21	قدرت پروردگار تنها برطرف کننده سختی‌ها			سخت و دشوار، تنها تو پناهگاهی. بلاهای سخت و دشوار از انسان دور نمی‌شود؛ مگر آنچه را که تو دور کنی و از گره‌های رنج‌آور، چیزی گشوده نمی‌شود؛ مگر آنچه را تو بگشایی.	
D22	اراده الهی در حل بلاها				
D23	موانعی را که خداوند ایجاد کند، رهایی از آن حاصل می‌شود				
D24	اظهار مقام ربوبیت الهی	اعتراف به	عرض حال	وَ قَدْ نَزَّلَ بِي يَا رَبِّ مَا قَدْ تَكَادَنِي ثِقْلُهُ وَ أَلَمَّ بِي مَا قَدْ بَهَطَنِي حَمْلُهُ؛	۵
D25	درماندگی انسان در نزول بلاها	رنج‌آور بودن سختی	درماندگی به ساحت پروردگار	پروردگارا! بلایی بر من نازل شده که سنگینی‌اش مرا به زحمت و رنج انداخته و سختی و مشکلی به دردم آورده که تحملش مرا در فشار قرار داده.	
D26	بیان قدرت و سلطنت پروردگار در پیشامد سختی‌ها برای انسان	توجه به قدرت الهی در پیش	اوصاف الهی	وَ يَقْدِرُ تَبِكَ أَوْرِدْتَهُ عَلَيَّ وَ بِسُلْطَانِكَ وَجَّهْتَهُ إِلَيَّ؛ و تو آن را به قدرت بر من وارد کرده‌ای و به	۶

D27	اراده الهی در اعمال بلاها بر انسان	آمدن سختی‌ها		اقتدارت به سوی من فرستاده‌ای.	
D28	سختی و بلا نشانه قدرت الهی				
D29	بیان شعوب مختلفی از وجوه قدرت خداوند در حل سختی‌ها	توجه به قدرت الهی در حل سختی‌ها	اوصاف الهی	فَلَا مُضِدَّ لِمَا أُورِدْتَ، وَلَا صَارِفَ لِمَا وَجَّهْتَ، وَلَا فَاتِحَ لِمَا أَغْلَقْتَ، وَلَا مُغْلِقَ لِمَا فَتَحْتَ، وَلَا مُبْسِرَ لِمَا عَسَرْتَ، وَلَا نَاصِرَ لِمَنْ خَذَلْتَ؛	۷
D30	نقش توأم خداوند متعال در رخ دادن سختی‌ها و نیز گشاینده بودن خداوند در حل آن‌ها			پس چیزی را که تو وارد کرده‌ای، برگرداننده‌ای برای آن نیست و آنچه را تو فرستاده‌ای، دورکننده‌ای برای آن	
D31	خداوند متعال تنها دورکننده سختی‌های روآورنده			وجود ندارد و چیزی را که تو بسته‌ای، گشاینده‌ای برایش	
D32	خداوند متعال تنها گشاینده آنچه بسته شده			نمی‌باشد و چیزی را که تو بگشایی، کسی قدرت بستنش را ندارد	
D33	خداوند متعال یگانه آسان‌کننده دشواری‌ها			و آنچه را که تو دشوار کرده‌ای،	
D34	خداوند متعال یگانه یاور بی‌یاوران				

D35	ناتوانی مخلوقات در حل دشواری‌ها			آسان‌کننده‌ای برایش نیست و کسی را که تو بی‌یار و یاور گذاشته‌ای، یآوری برای او وجود ندارد.	
D36	درود بر پیامبر گرامی اسلام ﷺ و خاندان مطهر ایشان ﺍﻟﺒﯿﺘﺎﺕ	درخواست از خداوند	درخواست از خداوند	فَصَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَافْتَحْ لِي يَا رَبِّ بَابَ الْفَرَجِ بِطَوْلِكَ، وَ اكْسِرْ عَنِّي سُلْطَانَ الْهَمِّ بِحَوْلِكَ، وَ اَنْلِنِي حُسْنَ النَّظْرِ فِيمَا شَكَوْتُ، وَ اَذِقْنِي حَلَاوَةَ الصَّنْعِ فِيمَا سَأَلْتُ، وَ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَ فَرَجاً هَيِّنًا، وَ اجْعَلْ لِي مِنْ عِنْدِكَ مَخْرَجاً وَحَيْثُ؛	۸
D37	خداوند متعال گشاینده ابواب فرج و گشایش	متعال برای گشایش سختی			
D38	درخواست دور کردن غم و اندوه				
D39	غم و اندوه می‌تواند همه وجود انسان را تحت تسلط خویش درآورد.				
D40	خداوند متعال قادر به شکستن سلطه اندوه بر انسان			پس بر محمد و آلش درود فرست ای پروردگام و به فضل و احسانت، در گشایش و فرج را به روی من باز کن و به چاره‌سازیات، تسلط	
D41	درخواست نیک اندیشی (حسن نظر) در شکایات				

D42	درخواست چشیدن شیرینی اجابت از پروردگار			غم و اندوه را از من بشکن و مرا در موردی که از آن شکایت دارم، به تأمل و تدبیر نیک برسان و در آنچه از تو درخواست می‌کنم، شیرینی اجابت را بچشان و از جانب خودت، رحمت و گشایشی گوارا به من ببخش و برای من از نزد خود، راه نجاتی سریع قرار ده.	
D43	درخواست بخشش رحمت و گشایشی گوارا				
D44	لزوم تأمل و تدبیر در بلاها و سختی‌ها				
D45	درخواست بیرون رفتن سریع از گرفتاری‌ها				
D46	درخواست شوق و همتی قوی در انجام واجبات و مستحبات	درخواست توفیق بندگی از خداوند	درخواست از خداوند	وَلَا تَشْغَلْنِي بِالْأَهْتِمَامِ عَنْ نِعَاهِدِ فُرُوضِكَ، وَ اسْتِعْمَالِ سُنَّتِكَ؛ و مرا به خاطر غمگینی و حزن و اندوه، از رعایت واجبات و به کار گرفتن مستحبات باز مدار.	۹
D47	مشکلات و بلاها سبب رکود و سستی در واجبات و مستحبات	متعال			
D48	لزوم توجه به عافیت در صعود به کمالات معنوی				

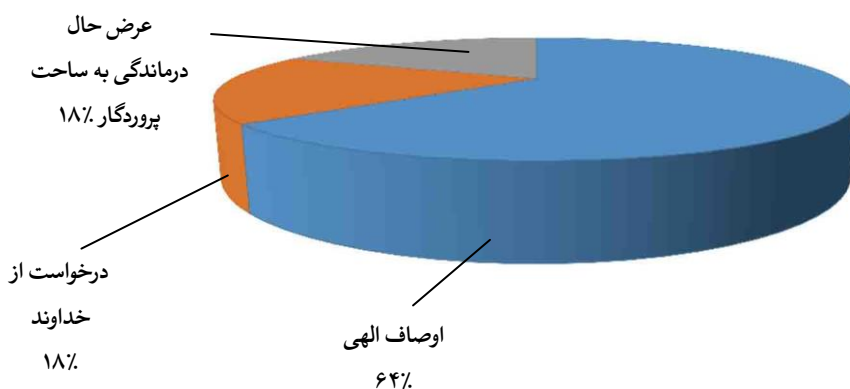
D49	اظهار درماندگی و استیصال در پی نزول بلا	اعتراف به رنج آور بودن	عرض حال درماندگی	۱۰ فَقَدْ ضِعْتُ لِمَا نَزَلَ بِي يَا رَبِّ دُزْعًا، وَامْتَلَأْتُ بِحَمْلِ مَا حَدَّثَ عَلَيَّ هَمًّا؛
D50	فراگیری اندوه در وجود انسان به دنبال سختی پیش آمده.	سختی	به ساحت پروردگار	پروردگارا! به سبب بلایی که بر من نازل شده، درمانده شده‌ام و از تحمّل آنچه برای من پیش آمده، دلم از اندوه و غصّه پر شده.
D51	اعتراف به قدرت مطلق پروردگار متعال در برطرف کردن گرفتاری	توجه به قدرت الهی	اوصاف الهی	۱۱ وَ أَنْتَ الْقَادِرُ عَلَيَّ كُشِفَ مَا مُنِيتُ بِهِ، وَ دَفَعَ مَا وَقَعْتُ فِيهِ، فَأَفْعَلْ بِي ذَلِكَ وَإِنْ لَمْ أَسْتَوْجِبْهُ مِنْكَ، يَا ذَا الْعَرْشِ الْعَظِيمِ؛ و توبه برطرف کردن آنچه که به آن گرفتار شده‌ام و دور کردن بلایی که در آن افتاده‌ام، توانایی؛ بنابراین قدرت و توانایی ات را درباره من به کار گیر؛ اگرچه از جانب تو سزاوار آن
D52	استمداد از قدرت مطلقه پروردگار در رفع گرفتاری‌ها	در حلّ سختی‌ها		
D53	درخواست عنایت و کرم از خداوند در گشایش گرفتاری			
D54	انسان سزاوار دریافت الطاف بی کران الهی نیست.			
D55	انسان همیشه بدهکار خداوند است.			

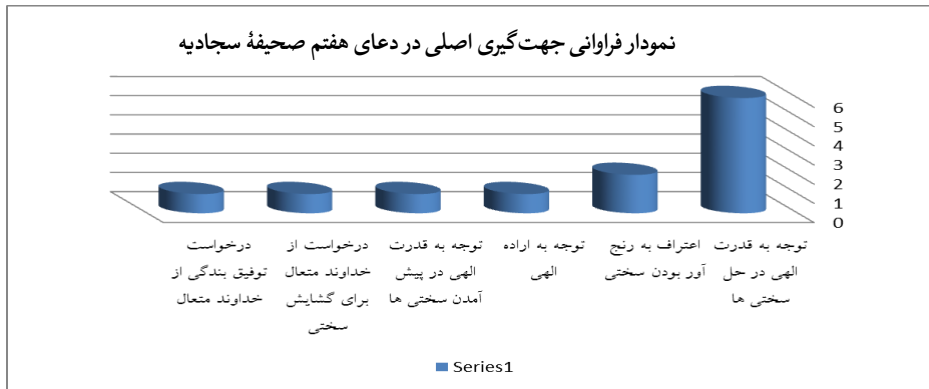
D56	خداوند صاحب سلطنت مطلق است.			نیستم، ای دارای عرش بزرگ.
-----	-----------------------------------	--	--	------------------------------

۱-۵. تحلیل محتوای کَمی دعای هفتم صحیفه سجادیه

منظور از تحلیل‌های کمی عبارت است از بررسی فراوانی جهت‌گیری و مضامین و موضوعات مطرح شده در متن که به محقق کمک می‌کند تا بیشتر با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به‌کاررفته در آن آشنا شود. تحلیل‌های کمی راه ورود برای تحلیل‌های کیفی را هموار می‌کنند و در اصل نشان می‌دهند که محقق براساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی پرداخته است (کرپیندورف، ۱۳۷۸: ۲۶). براین اساس، نخست جهت‌گیری‌های دعای هفتم ترسیم می‌شود تا مقوله‌های اصلی دعا مشخص شود:

نمودار فراوانی جهت‌گیری در دعای هفتم صحیفه سجادیه

چنان‌که مشخص است بخش عمده‌ای از این دعا در تبیین اوصاف الهی است. براساس موضوعات اصلی، این اوصاف به طور عمده در زمینه قدرت و اراده الهی است. با توجه به عنوان توضیحی دعا که بیانگر توصیه به تمسک به آن در هنگام سختی‌ها و نزول بلاهاست، بیشتر به نقش قدرت و اراده الهی در حل سختی‌ها و مشکلات توجه شده است. امام علی (ع) در این دعا درصدد برآمده تا انسان‌ها را متوجه قدرت لایزال الهی کند. خداوندی که انسان‌ها را به سوی خود می‌خواند و توانایی خود در برطرف ساختن سختی‌ها و بلاهای پیش آمده را به او یادآور می‌شود؛ با تکیه بر چنین قدرتی است که انسان در خود نیز احساس توانایی چیره شدن بر مشکلات را پیدا می‌کند. از سوی دیگر، از آنجا که قدرت به معنای «کون الفاعل بحیث شاء فعل و إذا لم یسأل لم یفعل» است، فاعل قدرت دارد؛ یعنی به گونه‌ای است و صفتی دارد که براساس آن هرگاه اراده کند، آن کار را انجام می‌دهد و وقتی اراده نکند، انجام نمی‌دهد. خداوند متعال چون با اراده و قدرت خویش انسان را مبتلا به سختی و بلا می‌کند، امام عارفان این دو صفت را یادآور شده است (مصباح یزدی، ۱۳۷۸: ۱۴۰). بنابراین یادآوری و اذعان به قدرت مطلقه پروردگار در پیشبرد همه امور و گشایش سختی‌ها، عمده‌ترین مضمون این دعای شریف را به خود اختصاص می‌دهد و پس از آن، مقوله دعا و درخواست از خداوند متعال برای زدودن سختی پیش آمده در ضمن تعلیل آن به اثرگذاری سوء سختی‌ها بر جان انسان دردمند، مضامین عمده بعدی را تشکیل می‌دهند.

۲-۵. تحلیل محتوای کیفی دعای هفتم صحیفه سجادیه

با توجه به نتایج حاصل از تحلیل کمی، موضوعات اصلی این دعا در چهار گروه کلی به شرح ذیل تقسیم بندی شد: توجه به قدرت الهی در گشایش سختی‌ها، توجه به قدرت و اراده الهی در جریان یافتن همه امور و از جمله در بروز سختی‌ها، اعتراف به رنج آور بودن سختی‌ها و درخواست بندگی و ایجاد گشایش و رفع سختی پیش آمده که در ادامه، این عناوین بررسی و تحلیل می‌شود:

۵-۲-۱. اوصاف الهی

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های دعای هفتم، بیان اوصاف الهی است که به نوعی از آداب دعا نیز به شمار می‌آید. مطابق تحلیل محتوای کمی، مواردی که در این دعا بیشترین فراوانی در اوصاف الهی را به خود اختصاص داده، قدرت و اراده الهی است که در ادامه، توضیحاتی دربارهٔ هر یک از آن‌ها خواهد آمد:

۵-۲-۱-۱. توجه به قدرت الهی در حل سختی‌ها

سنجش فراوانی موضوعات اصلی دعای هفتم نشان دهندهٔ آن است که در میان موضوعات اصلی، موضوع توجه دادن انسان به قدرت الهی از بالاترین فراوانی در این دعا برخوردار است. به طور کلی، بروز سختی‌ها و مصائب رنج آور در زندگی انسان سبب انصراف ذهن از دیگر امور و توجه به یگانه حقیقت هستی که رفع شدائد دردست قدرت مطلقه اوست، می‌شود. از سوی دیگر، یکی از مهم‌ترین آداب دعا که به آن امر شده، خواندن پروردگار به اسمای حسنی است (نیلساز، ۱۳۹۱: ۱۷ / ۷۴۹). انسان برحسب فطرت و به دلالت تعالیم دین دریافته است که هنگام دعا، خدا را با نامی متناسب با خواسته‌اش بخواند؛ از این رو هنگامی که خداوند را با صفات ذات مانند: علم، قدرت، کبریا و عظمت می‌خواند، در واقع می‌خواهد به واسطهٔ صفت به خدا نزدیک شود و خود را در موضعی قرار دهد که آن صفت اقتضا می‌کند؛ مانند حوزهٔ عجز در مقابل قدرت خداوند (همان). دعای هفتم صحیفه سجادیه نیز با این رویکرد آغاز شده و در ابتدای دعا

مناجات فرد درمانده با خداوند، به عنوان کسی که گره سختی‌ها و حدّ‌تشان به وسیله خدا گشوده می‌شود، چنین شروع می‌گردد: «يَا مَنْ نُحَلُّ بِهِ عَقْدُ الْمَكَارِهِ وَيَا مَنْ يُفْثَأُ بِهِ حَدُّ الشَّدَائِدِ». «یفثأ» به معنای شکستنِ نهایتِ درجهٔ سختی و بلاست (طریحی، ۱۳۷۵: ۱/۳۲۶)؛ بنابراین، گذشته از آنکه گشایش هر مشکلی به قدرت الهی است، درهم شکنندگی و حادث بودن مصیبت‌ها نیز در برابر قدرت و پشتیبانی او کُند می‌شود (ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۹۰: ۲/۴۲۶). در ادامه، قدرت الهی این‌گونه توصیف شده است: «وَيَا مَنْ يُلْتَمَسُ مِنْهُ الْمَخْرَجُ إِلَى رَوْحِ الْفَرَجِ»؛ یعنی قدرت خداوند به گونه‌ای است که از او برای بیرون شدن از تنگنای غم و اندوه به راحتی و نجات، طلب و التماس می‌شود (بنگرید به: روغنی قزوینی، ۱۳۸۸: ۱۶۱).

از دیدگاه امام عارفان علیه السلام، قدرت خداوند به گونه‌ای است که تمام دشواری‌ها در برابر آن سهل و آسان می‌شود: «ذَلَّتْ لِقُدْرَتِكَ الصَّعَابُ»؛ یعنی در برابر قدرت الهی، همهٔ ناهمواری‌ها و سختی‌ها با همهٔ عناصر ذاتی خود رام و ذلیل‌اند (فضل‌الله، ۱۴۲۰: ۱/۲۵۴).

امام علیه السلام در عبارت دیگری می‌فرماید: «وَتَسَبَّبَتْ بِلُطْفِكَ الْأَسْبَابُ»؛ یعنی نظام علّت و معلول در سلطهٔ الهی است و اینکه اشیا اثردار شده و علّت و سبب برای دیگر امور شده‌اند، به علّت احاطه، حضور و نفوذ خداوند در آن‌هاست. از این رو همهٔ سبب‌ها و علّت‌ها به خداوند باز می‌گردد و علّت و معلول و رابطهٔ میان آن‌ها در قبضهٔ قدرت اوست (بنگرید به: ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۹۰: ۲/۴۲۷). واژهٔ «بِلُطْفِكَ» به نام خداوند متعال؛ یعنی «لطیف» اشاره دارد که بر حضور و احاطه او در باطن اشیا دلالت می‌کند؛ چراکه اصل در معنای این واژه، کوچکی، ظرافت و نفوذ است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۱/۲۴۸).

در مرحلهٔ بعد، آنچه در نگاه حضرت علیه السلام اهمیت دارد، تأکید بر این مطلب است که پروردگار متعال تنها برطرف‌کنندهٔ سختی‌ها و بلاهاست: «أَنْتَ الْمَدْعُوُّ لِلْمُهْمَاتِ وَأَنْتَ الْمَفْرَعُ فِي الْمَلِمَاتِ لَا يَنْدَفِعُ مِنْهَا إِلَّا مَا دَفَعْتَ وَلَا يُنْكَشِفُ مِنْهَا إِلَّا مَا كَشَفْتَ». این فراز از دعا در قالب مناجات انسانِ درمانده با خداوند، به عنوان یگانه کسی که در رویدادهای

دشوار خوانده شده و به او پناه برده می شود، ادامه یافته و قدرت خداوند متعال به عنوان تنها دافع و کاشف سختی ها یادآوری می شود. این جملات الهام یافته از آیات قرآن کریم است. دو جمله ابتدایی را می توان اقتباس از این آیات دانست: «وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ مِنَ الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِلَٰهَهُ» (اسراء / ۶۷) و «بَلْ إِلَٰهُهُمْ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ» (انعام / ۴۱) (فهری، ۱۳۷۵: ۴۰۲). قرآن کریم حال انسان را چنین ترسیم می کند که هنگام رویارویی با سختی ها از روی فطرت درمی یابد که تنها خدای سبحان قادر است که اندوه و گرفتاری های او را از میان بردارد؛ زیرا او همه امور انسان را از روزی که به وجود آمده، تدبیر کرده و تدبیر هر وسیله دیگر نیز در دست اوست. از این رو انسان به ظاهر و باطن به سوی پروردگارش رو می کند (یونس / ۱۲؛ زمر / ۸؛ روم / ۳۳؛ فصلت / ۵۱)؛ (نیلساز، ۱۳۹۱: ۱۷ / ۷۴۶). علت این امر آن است که انسان در این دنیا که دار اسباب است، با اسباب اُنس گرفته و این اسباب حجاب هایی هستند که مانع از دیدن مسبب می شوند. زمانی که به حکم اضطرار حجاب اسباب دریده می شود، مسبب، خودنمایی کرده و آدمی آنچه را که با بودن اسباب از او محجوب بوده، مشاهده می کند (فهری، ۱۳۷۵: ۴۰۳-۴۰۴).

از دیدگاه امام سجاد علیه السلام ابتلای انسان به بلا و دشواری ها خارج از قدرت الهی نیست: «وَبِقُدْرَتِكَ أُوْرِدْتَهُ عَلَيَّ» و این باور و اندیشه ای است که از نگاه توحیدی امام علیه السلام نسبت به هستی برخاسته است. سپس حضرت به بیان شعوب مختلفی از وجوه قدرت خداوند در حل سختی ها اشاره می کند (D29)؛ یعنی از آنجا که افعال الهی بر قدرت و چیرگی خداوند بر جهان هستی تکیه دارد، هیچ کس نمی تواند بلا را از زندگی انسان بیرون کند (D30) و اگر خداوند چیزی را به سوی کسی روانه کند، هیچ کس نمی تواند آن را از او دور و به سوی دیگر برگرداند (D31) و یا اگر خدا درمی بیند، هیچ کس نمی تواند آن را باز کند (D32) و چنانچه درمی بگشاید، هیچ کس نمی تواند آن را ببندد و یا اگر خدا امری را دشوار کند، هیچ کس نمی تواند آن را آسان سازد (D33) و چنانچه خدا کسی را به حال خود رها کند و به او یاری نرساند، هیچ کس نمی تواند به یاری او برخیزد (D34).

مضمون این فراز از دعا با آیه «وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (انعام / ۱۷)؛ «اگر خدا به تو محنتی برساند، هیچ کس جز او دفعش نتواند کرد و اگر به تو خیری برساند بر هر کاری تواناست» و «إِنْ يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرْكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَىٰ اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران / ۱۶۰)؛ «اگر خدا شما را یاری کند، هیچ کس بر شما غلبه نخواهد کرد و اگر شما را خوار دارد، چه کسی از آن پس یاری تان خواهد کرد؟ پس مؤمنان باید که بر خدای توکل کنند»، قرابت معنایی دارد.

در فراز پایانی دعا، بار دیگر حضرت ﷺ نقش قدرت الهی را در رفع گرفتاری یادآور می‌شود؛ چنان‌که در آغاز دعا تنها گره‌گشای مشکلات را خداوند می‌داند (D1): «وَأَنْتَ الْقَادِرُ عَلَىٰ كَشْفِ مَا مُنِيتُ بِهِ وَدَفْعِ مَا وَقَعْتُ فِيهِ». الف و لام تعریف (در القادر) افاده قصر می‌کند؛ یعنی هیچ کس جز خداوند نمی‌تواند این ابتلا را از من بردارد (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹: ۲ / ۳۲۲). امام ﷺ دعا را با خطاب به خداوند با عبارت «يَا ذَا الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» به پایان می‌رساند.^۱ «عرش الهی» مقامی است که فرمان همه رخدادهای هستی از آنجا صادر می‌شود؛ از این رو عرش، ملک و تدبیر هستی است (بنگرید به: طباطبایی، ۱۴۱۷: ۸ / ۱۵۰).

باید توجه داشت که قدرت مطلق الهی با اختیار و نظام علت و معلول منافاتی ندارد. انسان فاعل افعال خود است؛ اما این فاعلیت و علیت انسان در طول فاعلیت خداوند است و قدرت مطلق خداوند دلیل بر نفی فاعلیت انسان نیست (دهر / ۳؛ قصص / ۱۶). در این مقوله از دعا، امام عارفان، توحید ناب را به بندگان آموزش می‌دهد. این موضوع در ابتدای دعا و نیز فراوانی بیشتر مقوله قدرت الهی در کل دعا نشان می‌دهد که یکی از

۱. دارابی مؤلف کتاب ریاض العارفين می‌نویسد: در نسخه سید بن طاووس در پایان این دعا، فراز زیاده دیگری نقل شده است و آن این است: «فَأَنْتَ قَادِرٌ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ، آمِينَ رَبَّ الْعَالَمِينَ» (ریاض العارفين، ۱۴۲۱: ۱۲۵).

مهم‌ترین اهداف امام سجّاد علیه السلام از بیان این دعا، توجه دادن انسان به مسئله قدرت مطلقه الهی است؛ چنان‌که گام اول در مواجهه صحیح انسان با بلاها و سختی‌ها، کسب معرفت توحیدی است. امام عارفان علیهم السلام افزون بر بیان این تعبیر، راه و روشی را برای کمال‌یابی و شناخت بنیادین عالم هستی به مخاطبان عرضه می‌کند؛ اینکه تمام جنبه‌های زندگی، حتی وقوع بلا و سختی، حول آموزه توحید معنا می‌یابد و باید گشایش را از خداوند متعال درخواست کرد.

۵-۲-۱-۲. اراده الهی

در این مقوله از دعا، امام سجّاد علیه السلام به نقش اراده و قدرت الهی در جاری شدن همه امور و از جمله بروز بلاها و سبب‌سازی اسباب و جریان یافتن حکم و قضای الهی در مواقع گرفتاری می‌پردازد. از نظر حضرت اراده و قدرت الهی ارتباط وثیقی با یکدیگر دارند؛ چراکه آنچه در هستی رخ می‌دهد، قضا و حکم قطعی الهی است که با قدرت بی‌انتهای خداوند به مرحله اجرا درآمده است و همه اشیا براساس اراده و خواست خداوند رفتار می‌کنند و نیازی نیست که خداوند برای انجام یا انجام ندادن کاری فرمان صادر کند: «وَمَضَّتْ عَلَيَّ إِزَادَتِكَ الْأَشْيَاءُ فَهِيَ بِمَشِيَّتِكَ دُونَ قَوْلِكَ مُؤْتَمِرَةٌ بِإِزَادَتِكَ دُونَ نَهْيِكَ مُنْزَجِرَةٌ». «قضا» به معنای انجام دادن هرکاری در نهایت اتقان و استحکام است و هر کاری که با استواری خاصی انجام بگیرد به آن «قضا» گویند؛ همچون خلقت آسمان که با استواری خاص آفریده شده است (فصلت / ۱۲) (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۵ / ۹۹)؛ بنابراین قضای خداوند با قدرتش جاری و نافذ است و از این رو، همه امور براساس اراده و خواست خداوند جاری است.

این فراز از دعا به اراده تکوینی خداوند در عالم هستی اشاره می‌کند که همه امور براساس آن در جریان است. به اعتقاد شیعه، اراده تکوینی خداوند تخلف‌ناپذیر است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۷ / ۹۴)؛ یعنی هرچه را که خداوند به اراده تکوینی خود اراده کند، بدون معطلی حاصل می‌شود و هیچ موجودی نمی‌تواند مانع تحقق مراد او شود (سبحانی، ۱۳۸۴: ۱ / ۲۰۲). اشیا به محض خواست و اراده خداوند بدون فرمان لفظی

فرمان بردار می شوند و به اراده الهی بدون نهی او ممنوع می شوند.

همچنین امام سجاده علیه السلام در فراز یادشده، اراده و مشیت الهی را به یکدیگر مرتبط ساخته است: «وَمَضَتْ عَلَيَّ إِرَادَتِكَ الْأَشْيَاءَ فَهِيَ بِمَشِيَّتِكَ دُونَ قَوْلِكَ مُؤْتَمِرَةٌ». اراده و مشیت الهی به این معناست که خداوند متعال اسبابی را به وجود آورده که آن اسباب به طور ضروری علت به وجود آمدن یک موجود باشند؛ ازاین رو مقصود از اینکه فلان شیء یا حادثه مورد اراده خداست، این است که خدا اسباب موجود شدن آن چیز را کامل و تمام کرده و آن چیز به طور قطع به وجود خواهد آمد. بنابراین نظام علیت و سببیتی که در عالم جاری است، فی نفسه مورد اراده الهی است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۰/۲۱۷). بدین ترتیب، موجودات و حوادث گوناگون و روابط میان آن‌ها حتمی و به دست خداوند متعال است و هیچ‌کس در این فعل و انفعال‌های تکوینی سهمی ندارد (ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۹۰: ۲/۴۲۸).

امام چهارم با بیان جمله «وَبِسُلْطَانِكَ وَجْهَتُهُ إِلَيَّ» انسان را متوجه این امر می‌کند که با اذن و اراده الهی، دشواری به انسان می‌رسد. سلطنت خداوند؛ یعنی قدرت مالکانه که اخص از قدرت مطلق است. در واقع، سلطنت خداوند متعال در دنیا بدین معناست؛ همهٔ اموری که اسباب و ابزار آن زیر نظر خداوند متعال است، هم‌سوی با اراده و عنایت الهی است (بنگرید به: مدنی شیرازی، ۱۴۰۹: ۲/۳۱۶؛ انصاریان، ۱۳۸۹: ۵/۲۹۱). بدین ترتیب، هرگز دخالت غیر در امر خداوند متعال راه ندارد. مقصود امام عارفان در عبارت یادشده آن است که چون به اذن الهی دشواری بر انسان وارد می‌شود، تنها وسیله‌ای که می‌تواند نگهبان انسان و برگردانندهٔ بلا به عافیت باشد، ارادهٔ الهی است. اینکه اگر انسان این واقعیت را از صمیم قلب خود لمس کند، تحمّل مشکلات و سختی‌ها بر او آسان گردد.

به نظر می‌رسد که مهم‌ترین هدف امام علیه السلام از پرداختن به موضوع اراده و قضای الهی، ایجاد اعتقاد راسخ در انسان به این مسئله می‌باشد؛ زیرا اعتقاد به نقش ارادهٔ خداوند و رسوخ آن در اندیشهٔ انسان افزون بر اینکه درجهٔ ارزشمندی از معرفت الهی است، موجب

تکامل نیز می‌شود و نقش فزاینده‌ای در تسکین در مواقع گرفتاری و بلا دارد؛ چراکه دانستن اینکه بلا از جانب خداوند است، موجب می‌شود که انسان نسبت به بلا و گرفتاری راضی و تسلیم باشد. در پرتو این ایمان و اعتقاد است که قلب انسان آرام و مطمئن می‌شود و شکیبایی می‌ورزد و آن بلا را جزئی از نظام حکیمانه جهان می‌داند.

۵-۲-۲. اعتراف به رنج‌آور بودن سختی‌ها

در دعای هفتم صحیفه امام سجّاد علیه السلام عباراتی وجود دارد که به وصف حال درماندگی انسان و بیان اثرات سوء سختی‌ها بر جان او می‌پردازد: «وَقَدْ نَزَلَ بِي يَا رَبِّ مَا قَدْ تَكَادَنِي ثِقْلُهُ وَالْمَّ بِي مَا قَدْ بَهَطَنِي حَمْلُهُ». این جملات به عنوان مقدمه سخن انسان درمانده برای جلب رحمت پروردگار است تا با اظهار عجز و ناتوانی و اضطراب، عنایت حق را به خویش معطوف گرداند (فهری، ۱۳۷۵: ۴۰۴). واژه «رب» به معنای مالک و صاحب اختیاری است که تدبیر امور را برعهده دارد و امور را به سوی رشد و کمال خود می‌پروراند. ذکر این واژه یادآور مالکیت و تدبیر الهی است؛ یعنی حال بنده‌ای را معرفی می‌کند که می‌داند، بلا و گرفتاری با اذن و خواست الهی به سراغ او آمده و جز با اذن خداوند رفع نمی‌شود.

امام علیه السلام با بیان عبارت: «فَقَدْ ضِيقْتُ لِمَا نَزَلَ بِي يَا رَبِّ دَرْعًا وَامْتَلَأْتُ بِحَمْلِ مَا حَدَّثَ عَلَيَّ هَمًّا» بیان می‌کند که طاقت آنچه را که بر سرش آمده، ندارد و به سبب بلا و گرفتاری پراز اندوه شده؛ به گونه‌ای که سنگینی آن پشت وی را خمیده کرده است. تعبیر ضاق به درعاً (ذراعش کوتاه شد) کنایه از هربار غمی است که تحمّل آن بر صاحبش دشوار باشد (فهری، ۱۳۷۵: ۴۱۰). در پس چنین رنجی است که انسان دردمند به خداوند قادر، به عنوان تنها کسی که توانایی گره‌گشایی امر فرو بسته‌اش و دور کردن آن را دارد، متوسل شده و اجابت خواسته‌اش را می‌طلبد؛ هرچند که خود را سزاوار این اجابت نبیند. بنابراین اظهار شکایت از مشکل و بلای پیش آمده به درگاه الهی درست است؛ اما اظهار شکایت از پروردگار برای گرفتاری و بلا درست نیست. در روایتی از امام علی علیه السلام چنین

آمده است: «وقتی مسلمانی در تنگنا قرار گرفت، هرگز نباید از پروردگارش شکایت کند؛ بلکه باید به پروردگارش شکایت کند که کلیدهای امور و تدبیر آن‌ها در دست اوست» (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۲ / ۶۲۴).

۵-۲-۳. درخواست از خداوند

اقتضای دعا، درخواست از درگاه الهی است. یکی از مقوله‌های مهم دیگر در دعای هفتم، دعا به درگاه خداوند متعال با محوریت درخواست حلّ سختی پیش آمده و زدودن اندوه ناشی از آن با مقدمه درود بر رسول گرامی اسلام و خاندان پاک ایشان است: «فَصَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَافْتَحْ لِي يَا رَبِّ بَابَ الْفَرَجِ بِطَوْلِكَ». «ربّ» یکی از عام‌ترین اسمای الهی است که برانگیزاننده صفت رحمت است (بنگرید به: نیلساز، ۱۳۹۱: ۱۷ / ۷۴۹). امام علیه السلام پس از مقدمه چینی در فرازهای پیشین و اظهار عبودیت و مسکنت در این فرازها خواسته‌اش را به عرض «ربّ» خویش می‌رساند و گشایش و رفع اندوه و برآورده شدن نیازمندی‌های خویشتن را از پروردگار مسئلت می‌کند. عبارت: «وَافْتَحْ لِي يَا رَبِّ بَابَ الْفَرَجِ بِطَوْلِكَ» و عبارات بعدی آن بیانگر این مطلب است. نتیجه اعتقاد به قدرت و اراده الهی در بروز بلاها این است که انسان درخواست رهایی از بلا را نیز از خداوند طلب کند؛ بدین‌گونه که فضل الهی را واسطه قرار دهد؛ چراکه نه تنها حقی بر خداوند ندارد که براساس آن خداوند بخواهد در امر او گشایش ایجاد کند، بلکه این گشایش از باب فضل خداوند است و با توجه به اینکه خداوند در کلّ عالم هستی تصرف و سلطه دارد، می‌تواند چیرگی اندوه و بلا را درهم شکسته و آن را دور سازد: «وَ اكْسِرْ عَنِّي سُلْطَانَ الْهَمِّ بِحَوْلِكَ». از دیگر درخواست‌های حضرت علیه السلام چنین است: «وَ اَنْلِنِي حُسْنَ النَّظْرِ فِيمَا شَكَوْتُ». «أَنْلِنِي» از ماده «نول» به معنای عطا کردن و بخشیدن است (طریحی، ۱۳۷۵: ۵ / ۴۸۸). این فراز را مترجمان و شارحان به دو صورت کلی ترجمه و شرح کرده‌اند: ^۱ در صورت

۱. این دو معنا، در شرح نور الأنوار فی شرح الصحیفه السجادیة مورد توجه مؤلف، سید نعمت الله جزائری،

نخست، فاعل «نظر» انسان داعی است؛ به این معنا که انسان داعی از خداوند طلب می‌کند که او را در موردی که از آن شکایت داشته و رنج می‌برد، به تأمل و تدبیر نیک برساند؛ یعنی به من در آن امور وارد شده که به ظاهر شر و آفت و مکروه نفس است، حسن تأمل و تدبیر اعطا کن؛ اموری که اگر با حسن نظر و تأمل در آن، فواید عظیم آن برای انسان آشکار شود، آن وقت انسان با رغبت می‌پذیرد (بنگرید به: سبزواری، ۱۳۹۰: ۱ / ۳۵۰). در صورت دوم، فاعل «نظر» خداوند است و بر این اساس، در این فراز، امام علیه السلام نظر رحمت را از بارگاه الهی می‌طلبد.

«حسن نظر» نیز به معنای نگاه نیک و دقیق به امری داشتن است. این عبارت، کنایه است از کمال توجه و نیکی بی حساب در حق کسی که شایسته است و لیاقت این مسئله را دارد؛ زیرا کسی که مورد عنایت فردی قرار می‌گیرد، به او نگاه می‌شود. بنابراین در اثر کثرت استعمال، حسن نظربه معنای اعتنا به کسی و احسان و توجه به او به کار می‌رود؛ اگرچه نگاه از طریق چشم و به صورت فیزیکی نباشد (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹: ۲ / ۳۱۷). در صورت دوم، امام عارفان از خداوند می‌خواهد در حال او نیک بنگرد و بی اعتنا نباشد؛ بلکه کمال عنایت و نیکی اش را نصیب او کند.

امام عارفان شیرینی احسان الهی را در آنچه طلب کرده است، از خداوند می‌طلبد: «وَأَذِقْنِي حَلَاوَةَ الصُّنْعِ فِيمَا سَأَلْتُ»؛ یعنی به من شیرینی نیکوکاری و احسان خود را در آنچه طلب کرده‌ام، بچشان (شریف لاهیجی، ۱۳۹۱: ۱۱۱). «وَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَفَرَجًا هَنِيئًا وَاجْعَلْ لِي مِنْ عِنْدِكَ مَخْرَجًا وَحَيًّا»؛ در این فراز از دعا، انسان درمانده از جانب خداوند رحمتی ویژه و گشایشی گوارا می‌طلبد؛ گشایشی که برای دستیابی به آن نیاز نباشد، افزون بر سختی‌هایی که در آن به سر می‌برد، سختی و خستگی‌ای تحمّل کند و البته ضمن این، راه برون رفت سریع از مشکل را نیز از خداوند می‌طلبد.

امام سجاد علیه السلام در میان همه محدودیت‌هایی که ممکن است مشکلات برای انسان

به وجود آورد، نگران عمل به واجبات و مستحبات است: «وَلَا تَشْغَلْنِي بِالْأَهْتِمَامِ عَنْ تَعَاهُدِ فُرُوضِكَ وَاسْتِعْمَالِ سُنتِكَ»؛ یعنی به علت اندوه و غم خوردن، من را از رعایت کردن واجبات و از نوافل و مستحبات باز مدار (روغنی قزوینی، ۱۳۸۸: ۱۶۳).

امام علیه السلام این درخواست را از خداوند متعال دارد که حتی در شرایط تسلط اندوه از واجبات و مستحبات باز نماند. بایسته است که ترس و بیم انسان مؤمن در هر حال و از جمله در هنگام رخ دادن سختی‌های رنج‌آور، غفلت از انجام وظایف دینی باشد. از اینجاست که انسان دردمند در کنار درخواست حلّ مشکل، درخواست دیگری نیز از پروردگار متعال دارد و آن این است که غم و اندوه وارد شده بر جانش، مانع از رعایت واجبات و به‌کارگیری مستحبات نشود.

در پایان دعا نیز امام علیه السلام از خداوند می‌خواهد که حالت ناخوشایند و بلا را از او دور کند و در نهایت ادب و تواضع عرضه می‌دارد که هرچند سزاوار چنین لطفی از سوی معبود نیست: «فَأَفْعَلْ بِي ذَلِكَ وَإِنْ لَمْ أَسْتَوْجِبْهُ مِنْكَ يَا ذَا الْعَرْشِ الْعَظِيمِ».

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر که با روش تحلیل محتوا درصدد بررسی کمی و کیفی محتوای دعای هفتم صحیفه سجادیه برآمده، مقوله‌های برگرفته از مضامین اصلی دعا در چهار سطح به شرح ذیل طبقه‌بندی شد: بیان تأثیر قدرت و اراده پروردگار در جاری شدن همه امور و از جمله پیدایش سختی‌ها، بیان قدرت خداوند متعال در حلّ سختی‌ها به‌عنوان یگانه قدرت مؤثر، توصیف درماندگی انسان و بیان اثرات سوء سختی‌ها در جان و روح او و درخواست حلّ سختی پیش‌آمده و زدودن اندوه ناشی از آن از درگاه خداوند متعال.

از آنجا که تمرکز اصلی امام سجاد علیه السلام در این دعا بر بیان قدرت پروردگار متعال در حلّ سختی‌ها، به‌عنوان یگانه قدرت مؤثر در عالم هستی است، جهت‌گیری اصلی مضامین این دعای شریف توحیدی بوده و امام عارفان علیهم السلام ضمن بیان اثرات سوء سختی‌ها بر جان انسان و توصیف درماندگی او، در قالب فرازهای پرشمار، حقیقت توحید

را نمایان کرده و توجه انسان را به قدرت مطلقه خداوند متعال در همه امور و از جمله در گشودن گره سختی‌ها و زدودن اندوه جلب می‌کند و شیوه صحیح طلب و درخواست از خداوند متعال را برای حل سختی‌ها که همانا خواندن خداوند با اسما و صفاتی متناسب با شرایط است، به او می‌آموزد و به این وسیله نور امید را در رسیدن به گشایش و فرج در جان انسان زنده می‌دارد. در این دعا، امام سجاد علیه السلام رویارویی مؤمنانه با رنج‌ها و سختی‌ها را به مخاطب می‌آموزد؛ اینکه انسان باید نگاه خود به مشکلات را اصلاح کند و به یاد داشته باشد که وجود انسان و هر آنچه دارد، به خداوند متعلق است؛ موضوعی که توجه به آن می‌تواند تحمّل سختی‌ها را برای او آسان‌تر سازد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. صحیفه سجادیه.
۳. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، انتشارات اسلامی، قم، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ق.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، *الخصال*، تحقیق: علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۲ش.
۵. ابن فارس، احمد، *معجم مقاییس اللغة*، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، مکتب الأعلام الإسلامی، قم، ۱۴۰۴ق.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، دار صادر، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
۷. ازکیا، مصطفی و علیرضا دربان آستانه، *روش‌های کاربردی تحقیق*، انتشارات کیهان، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۹ش.
۸. ازهری، محمد بن احمد، *تهذیب اللغة*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۱ق.
۹. انصاریان، حسین، *تفسیر و شرح صحیفه سجادیه*، دارالعرفان، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۹ش.
۱۰. باردن، لورنس، *تحلیل محتوا*، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمینی دوزی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۷۵ش.
۱۱. بهار دوست، علیرضا، «صحیفه سجادیه و ترجمه‌ای جدید به فارسی»، *کتاب ماه دین*، شماره ۱۴۵، آبان ۱۳۸۸ش.
۱۲. جزایری، نعمت‌الله بن عبدالله، *نور الأنوار فی شرح الصحیفه السجادیة*، آسیانا، قم، ۱۴۲۷ق.

۱۲. حسینی زبیدی، محمد بن محمد، *تاج العروس من جواهر القاموس*، دار الفکر، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
۱۳. دارابی، محمد بن محمد، *ریاض العارفین فی شرح صحیفه سید الساجدین*، تصحیح: حسین درگاهی و محمد تقی شریعتمداری، انتشارات اسوه، تهران، ۱۳۲۱ ش.
۱۴. رنجبر، محسن، *بررسی نقش امام سجاد علیه السلام در رهبری شیعه پس از واقعه کربلا*، دفتر نشر معارف، قم، چاپ اول، ۱۳۸۱ ش.
۱۵. روغنی قزوینی، محمد صالح، *ترجمه و شرح صحیفه کامله سجادیه*، سازمان تبلیغات اسلامی پژوهشگاه باقرالعلوم علیه السلام، تهران، ۱۳۸۸ ش.
۱۶. سبزواری، میرزا محمد ابراهیم، *شرح صحیفه سجادیه*، مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان، اصفهان، ۱۳۹۰ ش.
۱۷. سبحانی، جعفر، *الإلهیات*، تقریر: حسن مکی عاملی، مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، قم، ۱۳۸۴ ش.
۱۸. شریف لاهیجی، قطب الدین محمد بن علی، *ترجمه و شرح صحیفه سجادیه*، تحقیق و تصحیح اکبر ثقفیان، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۱ ش.
۱۹. *صحیفه سجادیه از امام زین العابدین علی بن الحسین علیه السلام*، شرح و ترجمه سید احمد فهری، انتشارات اسوه، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش.
۲۰. صینی، محمود اسماعیل، *المکنز العربی المعاصر*، مکتبه لبنان ناشرون، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
۲۱. طباطبایی، سید محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۷ ق.
۲۲. طریحی، فخرالدین، *مجمع البحرين*، تحقیق: احمد حسینی، کتاب فروشی مرتضوی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ش.
۲۳. عباسی، آزاده، «تصویر آفرینی منسجم و یکپارچه در دعای هفتم صحیفه سجادیه»، *پژوهش نامه قرآن و حدیث*، شماره ۲۴، ۱۳۹۸ ش.
۲۴. عترت دوست، محمد، «روش شناسی فهم حدیث در فرایند سه گانه تحلیل متن، تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان»، *دوفصلنامه حدیث پژوهی*، شماره ۲۱، ۱۳۹۸ ش.
۲۵. عمادی حائری، محمد، «صحیفه سجادیه»، در *دانشنامه جهان اسلام*، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، تهران، بی تا.
۲۶. فراهیدی، خلیل بن احمد، *العین*، نشر هجرت، قم، چاپ دوم، ۱۴۰۹ ق.
۲۷. فضل الله، سید محمد حسین، *آفاق الروح فی أدعیه الصحیفه السجادیه*، دار الملائک، بیروت، ۱۴۲۰ ق.

۲۷. کریپندورف، کلوس، *مبانی روش شناسی تحلیل محتوا*، ترجمه هوشنگ نائینی، انتشارات روش، تهران، ۱۳۷۸ ش.
۲۸. مدنی شیرازی، سیدعلی خان، *ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین*، تحقیق: محسن حسینی امینی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۰۹ ق.
۲۹. مصباح یزدی، محمدتقی، *معارف قرآن*، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۷۸ ش.
۳۰. ممدوحی کرمانشاهی، حسن، *شهود و شناخت*، بوستان کتاب، قم، چاپ پنجم، ۱۳۹۰ ش.
۳۱. نیلساز، نصرت، *دعا در دانشنامه جهان اسلام*، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
۳۲. هولستی، ال. آر، *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*، ترجمه نادر سالارزاده امیری، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۸ ش.